

Janky Béla

A cigány nők helyzete

A tanulmány — a rendelkezésre álló keretek között —, arra a kérdésre keresi a választ, hogy miképpen befolyásolhatta a roma nők életpályájának alakulását századunk második felének Magyarországon a) a cigányság egyes területeken megkésett bekapcsolódása a modernizációba, b) a roma kultúra néhány sajátos vonása, c) a kisebbségi léttel járó élethelyzet. Rövid elemzésünk során külön hangsúlyt fektetünk a rendszerváltást követő évek új jelenségeire,¹ illetve a tanulmánykötet tematikájának megfelelően elsősorban a fiatalok helyzetére koncentrálnak.²

A nemi szerepek változása a modern kori Európában szorosan kapcsolódik az iparosodás folyamatához és a gyermekvállalási szokások megváltozásához. A cigányság képviselői Magyarországon meglehetősen későn, az államszocializmus idején kezdtek megjelenni tömegesen ipari munkahelyeken és városi lakóhelyeken (Kemény, 1976: 50.). Kérdéses, hogy az elmúlt évtizedekben milyen mértékben alakulhattak át a cigányok iskoláztatási, munkavállalási- valamint gyermekvállalási mintái, és ezek mennyiben változtattak a hagyományos női szerepeken, életstratégiákon a romák³ körében?

Az árnyaltabb kép kialakításához két további tényezőt kell figyelembe venni. Egyrészt a cigányság korábbi kultúrája és életfeltételei nem hasonlíthatók a korai kapitalista vagy prekapitalista európai parasztkultúrákhoz. A cigánycsoportok többsége nem csupán későn csatlakozott a modern társadalom egyes intézményeihez, de máshonnan is indult az integráció felé, mint az őt körülvevő népesség.⁴ Másrészt ezt az integrációs folyamatot jól elkülöníthető és kevés szimpátiával kezelt kisebbségi csoportként kellett, kell végigélniük (Lásd pl. Erős, 1997, Csepeli-Fábián-Sik, 1998).

Az alábbi elemzésből kiviláglik, hogy a késői modernizáció, a roma hagyományok és a kisebbségi lét csak felemás integrációt tettek lehetővé az államszocializmus idején. A piaci viszonyok és a demokrácia kialakulása idején felszínre jöttek ennek hátulütői.⁵ Mindezek következtében a roma nők olyan sajátos helyzetbe kerültek, mely különbözik korábbi státusuktól, de nem hasonlítható a nem cigány társadalomban jelenleg vagy a modernizáció korábbi szakaszaiban jellemző női szerepekhez sem.

¹ A tanulmány szerzője jelentős mértékben épített azokra a tapasztalataira és ismereteire, melyeket az 1993-as reprezentatív Cigányvizsgálat vezetőjének, Kemény Istvánnak kutatási asszisztenseként szerzett 1997-98-ban. A tanácsok mellett köszönet illeti őt azért is, mert lehetővé tette a Cigányvizsgálat adatbázisának használatát. Ugyanakkor ez a dolgozat nem a kutatás keretei között született, a benne foglaltakért kizárólag a szerzőt terheli felelősség.

² Kevés olyan tanulmány jelent meg az utóbbi években hazánkban, amely a fiatal roma nők helyzetével foglalkozik. A kivételek közé tartozik Neményi (1999), valamint Forray-Hegedűs (1998).

³ A továbbiakban a *cigány* és *roma* szavakat szinonimaként használjuk. Ezzel átvesszük a téma újabb hazai irodalmának szóhasználatát, egyúttal pedig némi pontatlanságot követünk el, hiszen a hazai cigányságnak csak egy része (elsősorban a cigány nyelven beszélők csoportja) nevezi magát romának.

⁴ A cigányság európai történetének alapos áttekintését lásd: Fraser (1996). A fejlődés útjának egyediségét tárgyalja még röviden, és talán kicsit sommásan Rupp (1976). Kemény ugyanakkor a cigányság életkörülményeinek a szegényparasztokéhoz való hasonlatosságát hangsúlyozza a 20. századot megelőző néhány évszázadra vonatkozóan (Kemény, 1976: 20., 42., 50. stb.).

⁵ Kemény István 1970-es előadásában figyelmeztetett az alsó ipari munkakörökbe áramló képzetlen tömegek későbbi várható (és bekövetkezett) szomorú sorsára — a munkanélküliségre.

A folyamatok áttekintése mintavételes adatfelvételeken valamint a KSH adatközléseinek másodelemzésén alapul. Kemény István vezetésével az MTA Szociológiai Kutatóintézete 1971-ben és 1993-ban vizsgálta a hazai cigányság helyzetét reprezentatív mintavételen alapuló kérdőíves felmérés segítségével.⁶ A kutatás nem az ország népességének egy mintáján belül különítette el a romákat. A felmérés kifejezetten a cigányok számbavételén alapuló minta adataira épült.⁷ Az összehasonlítások lehetőségeit korlátozza az, hogy nincs egy ugyanabban az időben, ugyanazon kérdőívvel végzett felmérés az össznépeség jellemzőiről. Azonban szemben az országos mintán készült felmérésekkel, ezzel a módszerrel a roma kisebbséghez tartozás meghatározásának pontosabb és hasznosabb módja volt lehetséges. Emellett a cigányok sajátosságait figyelembe vevő és rendkívül átfogó kérdőív készülhetett. Ráadásul a kérdőív adatainak egy része az össznépeségre vonatkozóan megtalálható a KSH publikációiban.

Az említett két Cigányvizsgálat a velük kapcsolatban lévő környezet véleményét tartotta mérvadónak a roma háztartások definiálásakor. Ezt az eljárást a hazai cigánykutatók egy része kritikával illeti (pl. Ladányi - Szelényi, 1998), de véleményünk szerint ez a leghasznosabb empirikus meghatározási módszer.

A tanulmányban az iskolai előmenetel, a munkaerőpiaci részvétel és a gyermekvállalás kérdéseit járjuk körbe.

Iskolai teljesítmény és továbbtanulás

Az iskolai pályafutás férfi és női mintáinak a cigányok és az össznépeség körében történő összehasonlító elemzését némileg megnehezíti az a tény, hogy a romák átlagos iskolai végzettsége messze elmarad a magyarországi átlagtól (Kertesi, 1995, Kemény 1996, Kézdi, 1999). Még ma is nagyon alacsony azoknak a száma, akik az általános iskola nyolc osztályának elvégzése után továbbtanulnak. Az általános elvégzése ellenben már régóta kötelező, és a cigányok nagy többsége ma már megszerzi ezt a minimális végzettséget. Nem lehet tehát nagy eltéréseket regisztrálni a roma lányok és fiúk jellemző képzettségi szintje között. Ám így is megrajzolhatók – ha vázlatosan is –, a sajátos cigány női szerepek iskolai karriermintákban megmutatkozó jellegzetességei.

Magyarországon a második világháborút követő évekig nem volt általánosan jellemző a nyolc osztály elvégzése. A korabeli népszámlálások tanúsága szerint a két világháború között a tizen- és huszoneves korosztályok kb. 10-20%-a járt ki legalább nyolc osztályt. Ezt az alapszintű végzettséget megszerzők arányát tekintve nem volt érdemi különbség a fiúk és a lányok között. A férfiak és nők akkor jellemző családi és munkaerőpiaci szerepvállalásában mutatkozó különbségek a közép- és felsőfokú oktatásban való részvétel eltérő arányaiban tükröződtek. A második világháborút követő évtizedekben párhuzamosan nőtt a lányok és a fiúk között az alapfokú végzettséggel rendelkezők aránya a 90%-os szint fölé. Az általános elvégzése után a fiúk nagyobb arányban fordultak szakmát adó iskolák felé, míg a lányok közül többen kerültek általánosabb képzést és érettségit nyújtó intézményekbe. Így az érettségizők között már a 70-es években több volt a nő, mint a férfi. A sokszor és alaposan elemzett jelenség társadalmi háttere vélhetően ismert a szakértő olvasó előtt.

Az 1993-as Cigányvizsgálat adatai szerint az akkor huszoneves romák 70-80%-a végezte el az általános iskolát. A mintában a nők körében némileg alacsonyabb (72%) a nyolc osztályt végzettek aránya, mint a férfiaknál (80%), ám ez a különbség nem tekinthető jelentősnek. Ez az iskolázottsági arány a 60-as évekbeli magyarországi átlagnak

⁶ Az 1971-es kutatás főbb eredményeit lásd: Kemény (1976). Az új vizsgálat alapadatainak egyik első áttekintését adja Kemény - Havas (1996).

felel meg, azzal a különbséggel, hogy akkor már országos szinten az általánost végzettek aránya a tizenhuszonéves nők között elérte vagy némileg meg is haladta a fiatal férfiak körében regisztrált arányt.

Ha a Cigányvizsgálat mintájában megnézzük a középkorú és idősebb nők és férfiak iskolai végzettség szerinti megoszlását, az országos átlagtól igen eltérő történeti fejlődésre következtethetünk. A hatvanas évek elején vagy korábban végzettek között a férfiak esélye az általános elvégzésére több mint kétszerese volt a nőkének. Még a 70-es évek második felében felnőtté válók körében is jelentősnek nevezhető a különbség a férfiak és nők általános iskolai végzettség megléte szerinti megoszlása között. Ez annál is figyelemre méltóbb, mivel ekkor már a roma férfiak mintegy háromnegyede elvégezte az általános iskolát. Nem csupán arról van tehát szó, hogy a cigányság később kapcsolódott be a 14 éves korig terjedő alapfokú oktatásba. A bekapcsolódás nemek szerinti jellegzetességei különböznek az elemi iskolázottság terjedésének pár évtizeddel korábbi országos mintáitól. E jelenség elemzésére a később ismertetett sajátosságokkal összefüggésben a tanulmány végén kerül sor.

A férfiak között a legdinamikusabb fejlődési időszak a 60-as és 70-es évekre tehető, a nők között folyamatos volt az alacsonyabb szintről indult növekedés az utóbbi évtizedekben egészen a 80-as évekig. Ezzel kapcsolatban kiemelendő a cigányság egy másik sajátossága is. Az általános iskolát végzettek arányának növekedési üteme alacsonyabb végzettségi ráta mellett kezdett el lassulni, mint az országos szinten tapasztalható volt.

Ha összevetjük az 1993-ban 15-19 éves romák végzettség szerinti megoszlását a 20-29 évesekével, a dinamika lassulása mellett egy másik, sok helyen dokumentált jelenségnek is a nyomára bukkanhatunk. A cigányok között az országos átlaghoz képest sokan voltak olyanok, akik nem fejezték be időre tanulmányaikat, és csak több évvel később, például a dolgozók esti iskolájában járták ki mind a 8 osztályt (Kemény, 1996: 73-74.).

Az 1. táblázat adatainak értelmezéséhez még egy technikai jellegű megjegyzés szükséges. Egyes generációk különböző népszámlálások alkalmával regisztrált végzettségi megoszlását tekintve rögtön feltűnik, hogy a későbbi adatfelvételek alkalmával érezhetően javul az iskolázottság átlagos szintje. Különösen a férfiak között jelentős a különbség. Így azt tapasztalhatjuk, hogy míg egy korábbi népszámláláskor az akkori fiatal generáció férfi- és női végzettségi rátáiban nincs különbség, a későbbi regisztráció során a már idősödő nemzedéken belül érezhető az eltérés a két nem iskolázottsági szintjében. Ez nem csupán arra utalhat, hogy korábban viszonylag sok volt a felnőttkorban végzők aránya. A különböző iskolázottságú emberek eltérő halálozási arányszámaira mutatnak rá ezek az adatok. A férfiak és nők közötti eltérés mögött a két nem eltérő halálozási aránya húzódhat meg. Ezt a feltételezést a korfák nemek szerinti vizsgálata megerősíti. A cigányok körében, akikről nem áll rendelkezésre hasonló adatfelvételtől származó, nemek szerinti megoszlás az iskolai végzettségről, hasonló jelenséget tapasztalhatunk: az idősek körében nagyobb a nemek közötti eltérés – mint ahogy erről szó esett. A cigányminta korfájának vizsgálata azonban nem utalt arra, hogy a férfiak középkorosztályai jelentősen kisebb eséllyel élnek tovább, mint a nők. A romák körében tapasztalt nemek közötti különbséget tehát nem vezethetjük vissza ugyanarra a jelenségre, mint az országos adatok esetén.

⁷ Az adatfelvétel eljárásáról lásd: Kertesi - Kézdi (1998).

1. táblázat

Legalább általános iskolát végzett nők és férfiak aránya a romák és nem romák egyes korosztályaiban (százalékos adatok).

	Össznépesség						Cigányok	
	1949		1970		1990		1993	
	Férfi	Nő	Férfi	Nő	Férfi	Nő	Férfi	Nő
15-19	37,9	39,1	88,7	92,2	92,9	95,0	61,6	66,5
20-29	27,8	24,9	85,8	87,3	96,8	96,5	79,5	72,4
30-39	22,0	18,9	65,6	61,2	96,6	96,1	74,8	50,5
40-49	16,6	15,7	47,7	34,2	93,5	92,4	62,8	38,1
50-59	15,7	13,6	30,4	21,6	79,0	70,2	36,3	15,7
60-69	13,4	10,4	18,2	16,2	53,2	36,8	13,9	5,5
70-X	9,3	8,1	15,5	14,2	32,1	22,8	14,3	6,1
15-X	21,9	19,5	55,1	48,0	82,8	73,9	65,0	50,7

Forrás: KSH (1996), illetve az 1993-as Cigányvizsgálat

Az 1993-as Cigányvizsgálat külön kérdőív-blokkot szentelt a felkeresett háztartásokban élő gyermekek helyzetének. Az így nyert adatok alapján képet nyerhetünk az iskolás korú fiúk és lányok iskolai teljesítményéről és terveikről.

A cigány gyerekek iskolai pályafutásával kapcsolatos problémái közül az egyik legjelentősebb, és sokat vizsgált jelenség az egészséges roma gyerekek kiegészítő iskolába irányítása (pl. Kemény, 1976: 41.; Kemény, 1996: 77.). A 2. táblázatból kiderül, hogy az arányaiban nagyon sok cigányt érintő átirányítás kisebb arányban éri utol a lányokat, mint a fiúkat.

2. táblázat

Normál és kiegészítő iskolába járó roma gyerekek nemek szerinti megoszlása 1993-ban (%)

	Fiú	Lány	Összesen	Esetszám
Normál általános	48,9	51,1	100,0	1488
Kiegészítő iskola	55,6	44,4	100,0	216

Forrás: Cigányvizsgálat (1993)

A következő táblázatok azt is megmutatják, hogy a lányok általában jobban tudnak igazodni az általános iskola követelményeihez. Ez nem csupán a romák körében megfigyelhető jelenség.

3. táblázat

Az eddig évet vesztek és a többiek nemek szerinti megoszlása a hetedik és nyolcadikos roma gyerekek körében 1993-ban (%)

	Fiú	Lány	Összesen	Esetszám
Vesztett évet	54,3	45,7	100,0	221
Nem	44,0	56,0	100,0	125

Forrás: Cigányvizsgálat (1993)

4. táblázat

Normál iskolába járó roma lányok és fiúk legutóbbi bizonyítványának átlaga 1993-ban

	Fiú	Lány	Összesen	Esetszám
3-4. osztály	3,16	3,46	3,32	373
5-6. osztály	3,06	3,26	3,16	324
7-8. osztály	2,96	3,15	3,06	294

Forrás: Cigányvizsgálat (1993)

Az iskolai végzettség nemek szerinti arányának korábbi alakulása a cigányok között arra enged következtetni, hogy a roma lányok jobb iskolai teljesítménye nem párosul több szülői ambícióval a továbbtanulás tekintetében, sőt elsősorban a fiúk taníttatását támogatják. Az 1993-as Cigányvizsgálat adatai erre rácafolnak. A végzéshez közeledő általános iskolás cigány lányokkal kapcsolatban ugyanolyan (esetleg kicsit magasabb) arányban fogalmaztak meg továbbtanulási terveket a szülők, mint a fiúgyermek tekintetében (lásd: 5. táblázat). A továbbtaníttatni kívánt és a többi gyerek iskolai teljesítményének összevetéséből kitűnik, hogy nem számítanak jobban az osztályzatok a lányoknál, mint a fiúknál akkor, amikor később tanulásukról gondolkodnak (6. táblázat). Mindezekkel együtt látni kell azt, hogy egy adott iskolai eredmény elérő fiú és lány közül a fiúnak nagyobb az esélye arra, hogy szülei további taníttatását fontolgassák. Az mindenesetre elmondható, hogy a férfi- és női taníttatási minták közötti eltérés lecsökkent. A lányok a 90-es években már azonos (vagy inkább nagyobb) eséllyel végeztek el az általános iskolát, mint a fiúk. A továbblépés esélye sem volt kisebb a lányok között.

5. táblázat

A 7-8. osztályos roma gyerekek szüleinek megoszlása továbbtanulási terveik szerint 1993-ban (%)

	Fiú	Lány	Összesen
Van továbbtanulási terve	57,6	61,6	59,6
Nincs ilyen terve	39,1	35,6	37,4
Nem derül ki	3,3	2,7	3,0
Összesen	100,0	100,0	100,0
Esetszám	151	146	297

Forrás: Cigányvizsgálat (1993)

6. táblázat

Továbbtanulni szándékozó és ezt nem tervező 7-8. osztályos roma lányok és fiúk legutóbbi bizonyítványának átlaga 1993-ban (%)

	Fiú	Lány	Összesen	Esetszám
Van továbbtanulási terve	3,13	3,33	3,24	174
Nincs ilyen terve	2,72	2,85	2,78	110
Nem derül ki	3,00	2,90	2,94	5
Együtt	2,96	3,15	3,06	289

Forrás: Cigányvizsgálat (1993)

Az igen csekély számú roma továbbtanuló különböző iskolatípusok szerinti elhelyezkedése lényegesen különbözik az össznépszerűségben tapasztaltaktól (ezt mutatja a 7. táblázat). Az általános után tanulók nagyobb része megy szakmunkásképzőbe és szakiskolába, és csak kevesen szereznek érettségit. Mindazonáltal a különböző iskolatípusok közötti megoszlás nemek szerinti sajátosságai sok hasonlóságot mutatnak az országos jelenségekkel. A lányok a romák körében is nagyobb arányban vannak jelen érettségit adó intézményekben, mint szakiskolákban és szakmunkásképzőkben. Az érettségit adó iskolákban tanuló roma lányok aránya azonban nem annyival nagyobb az alacsonyabb fokozatot nyújtó intézményekben tanuló lányokénál, mint az országos viszonylatban tapasztalható. A kevés továbbtanulóból adódó alacsony elemszám sajnos nem engedi meg, hogy ennél részletesebben vizsgáljuk meg az iskolatípusok közötti megoszlásokat.

7. táblázat

Lányok aránya a különböző iskolatípusban tanuló romák körében 1993-ban (%)

	Nemek megoszlása			N
	Lányok*	Fiúk*	Összesen	
Szakiskolák	(85,2)	(14,8)	100,0	27
Szakmunkásképzők	42,3	57,7	100,0	97
Szakisk. és szakm. Együtt	51,6	48,4	100,0	124
Szakközépiskolák	(59,3)	(40,7)	100,0	27
Gimnáziumok	(57,1)	(42,9)	100,0	14
Szakközépiskolák és gimnáziumok	58,5	41,5	100,0	41
Együtt	53,3	46,7	100,0	165

Forrás: KSH (1995), illetve az 1993-as Cigányvizsgálat

* A zárójelben szereplő adatok nagyon alacsony elemszámú mintán alapszanak.

Gyermekvállalás

Közkezen forgó adatok híján is elterjedt vélekedés hazánkban, hogy a romák körében jóval magasabb a születések aránya, mint a népesség egyéb csoportjaiban. A különböző adatforrásokat használó kutatók eredményei megerősítik ezt a feltételezést. A fenti hipotézis megerősítése gyakran együtt jár annak az állításnak az

elfogadásával, miszerint a cigányság a nem cigány populáció korábbi szülési tradícióinak megfelelő gyermekvállalási magatartása fokozatosan közeledik a környezet szokásrendjéhez. A rendelkezésünkre álló adatok nem teszik lehetővé, hogy részletes és megbízható adatokkal ellenőrizzük az elképzelés valóságtartalmát. Azonban a Cigányvizsgálat adataiból számított néhány mutató alábbi közlése remélhetően korlátaival együtt is hozzájárul a további kutatások sikereihez.

8. táblázat

Nők megoszlása az élveszületett gyermekeik száma szerint (%)

	Élveszületett gyerekek száma						Összesen
	0	1	2	3	4	5-X	
Házias							
1920	17,9	16,6	12,5	10,9	9,2	32,9	100,0
1949	18,4	22,3	20,7	13,1	8,3	17,2	100,0
1970	13,8	29,2	31,0	12,7	5,8	7,5	100,0
1990	8,8	26,2	45,9	12,9	3,6	2,6	100,0
Cigányok 1993	3,3	13,3	23,5	23,0	14,5	22,4	100,0
Özvegy							
1920	11,0	9,6	11,0	10,9	10,4	47,1	100,0
1949	14,3	14,8	15,6	13,1	10,2	32,0	100,0
1970	13,6	19,8	22,7	15,3	9,8	18,8	100,0
1990	10,7	23,4	32,2	16,2	7,7	9,8	100,0
Cigányok 1993	3,7	7,0	12,5	15,3	12,5	49,0	100,0
Elvált							
1949	37,0	30,5	16,1	7,7	3,8	4,9	100,0
1970	24,1	36,8	22,2	8,8	3,9	4,2	100,0
1990	13,1	37,1	33,8	10,2	3,2	2,6	100,0
Cigányok 1993	5,4	15,8	23,6	20,0	12,1	23,1	100,0

Forrás: KSH (1995), illetve az 1993-as Cigányvizsgálat

A 8. táblázatból világosan kiderül, hogy napjainkban a cigányok családjában jóval több gyermek van, mint a nem cigányoknál. Az is látható, hogy századunk korábbi évtizedeiben volt olyan időszak, amikor az egész népességre magas gyermekszám volt jellemző. Azonban az asszonyok megoszlása gyermekszám szerint az össznépségben már akkor is eltért a cigányok körében 1993-ban regisztrált jellemzőktől, amikor sok gyermek vállalása volt a tipikus hazánkban. Az a fenti táblázatból nem olvasható ki, hogy milyen gyermekvállalási szokások húzódnak meg a szülések számadatai mögött. Ennek kiderítéséhez korosztályos szülési arányszámokra van szükség.

Az egyes női korosztályok élveszületési arányszámaira vonatkozóan rendszeres és megbízható országos adatokkal rendelkezünk. A Cigányvizsgálat mintájában pedig kideríthető, hogy az utóbbi években született, a felkeresett háztartásokban élő (vagy ott számontartott) gyermekeknek ki az anyja (ha ő jelenleg is tagja a háztartásnak). Ez

alapján számítottuk ki azt, hogy bizonyos korosztályokba tartozó nőkre mennyi születés jutott az utóbbi években.⁸ A mintában az utóbbi időben egyes években születettek száma 250 fő körül mozgott. Ahhoz, hogy korosztályosan is értelmes adatokat kapjunk, négy évet összevontunk.

9. táblázat

1000 megfelelő korú nőre jutó élveszülések száma a cigányok és az össz népesség körében különböző években (fő)

	1000 megfelelő korú nőre jutó élveszülések száma						
	15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-49	15-49
Össznépesség 1921	40,7	202,0	212,1	126,7		25,2	116,8
1930-1931	40,9	158,5	151,8	110,7	74,8	15,7	88,0
1948-1949	46,5	163,0	137,7	88,5	54,5	11,0	76,1
1969-1970	51,0	162,2	111,0	52,8	19,0	2,3	56,6
1993	34,0	123,2	112,3	48,1	16,1	1,9	45,3
Romák 1990-93	137,0	217,8	141,6	98,4	51,9	10,4	111,7
Romák 1990-93 a korcsoportok 1990-es országos megoszlásával súlyozva							92,6
Romák 1990-93 a korcsoportok 1930-as országos megoszlásával súlyozva							107,6
Romák 1990-93 a korcsoportok 1920-as országos megoszlásával súlyozva							111,2

Forrás: KSH (1995), illetve az 1993-as Cigányvizsgálat

A 9. táblázatban jól látható, hogy a 90-es évek elején a roma nők szülési arányszáma az első világháborút követő országos adatokhoz áll a legközelebb. Nem mellékesen a romák korosztályi megoszlása is viszonylag hasonló az akkori népességéhez.

A cigányok körében a 90-es évek elején tapasztalható, a szülőképes korú nők arányában kifejezett születési ráta durván kétszer-két és félszer akkora, mint az össz népesség hasonló mutatója volt az utóbbi egy-két évtizedben. Ennek egy része a cigányság eltérő korösszetételéből adódik. Ahogy az imént említettük, a romák jelenlegi kormegoszlása az ország népességének század eleji korfájához hasonlít a leginkább. A gyermeket vállaló fiatalasszonyok aránya jóval nagyobb, mint a mai nem cigány népességben. Azonban az eltérés a jelenlegi országos átlagtól akkor is jelentős, ha figyelembe vesszük a két populáció eltérő kormegoszlását.

A romák gyermekvállalási szokásainak sajátosságai nem csupán a jelenlegi népességhez képest magas termékenységi arányban mutatkoznak meg. A tipikus gyermekszülési kor is más a cigány és nem cigány nők körében. Az országos történeti adatokat tekintve azt láthatjuk, hogy ebben a században stabilan alacsony volt azoknak a nőknek az aránya, akik 18-20 éves koruk előtt vállaltak gyereket. Miközben az összes szülőképes korú

⁸ A számítási mód biztosan tartalmaz kétféle torzítást. Kiesnek a kalkulációból a korán meghalt gyerekek valamint a családtagként nem számontartott állami gondozottak. Ezt az adatok értékelésekor figyelembe kell venni. Ugyanakkor látni kell, hogy mind a gyermekhalandóság, mind az állami gondozottak száma elég alacsony ahhoz, hogy ne módosítson következtetéseinken számbavételük hiánya. (A Cigányvizsgálat mintája lehetőséget ad arra, hogy mind az állami gondozottak korábbi arányáról, mind a gyermekhalandóság hosszú távon jellemző nagyságáról képet kapjunk. Az állami gondozásban lévők számát mutató adatok a most már otthon, szüleikkel lakó gyerekek és felnőttek korábbi életére vonatkoznak. A kisgyerekkori halálozások számbavételkor pedig nem történt meg az elhalálozott gyermekek születési évének regisztrálása, így nem tudni az egyes években hogyan változott a túlélési arányszám. A születési arányszám becslésének kiegészítése ezen adatok alapján nehezen lehetséges. A mutatók nagyságrendjének ismerete azonban segítséget nyújt a torzított adatok pontosságának értékelésekor.)

nőre jutó születek aránya drasztikusan csökkent a század eleje óta, a legfiatalabbak között a szülési arány majdnem változatlan maradt, sőt a második világháború utáni néhány évtizedben némileg nőtt a tizenéves anyák száma. A születek csökkenése a 70-es évekig inkább a későbbi gyermekek vállalásának elmaradásából származik, mint a születek későbbi megkezdéséből. Azóta viszont a 25 év alattiak szülési arányszáma csökkent, és ebből a későbbre toródásból származik elsősorban a születek csökkenése.

Ha a roma nők körében különböző korcsoportokban mutatkozó gyermekvállalási kedvét vetjük össze a jelenlegi országos adatokkal, akkor a születek kisebb koncentrátsága tűnik fel a cigányok körében. Viszonylag sokan vannak a 20 évesnél fiatalabban és a 30 évesnél idősebb korban szülő roma lányok és asszonyok. Ez önmagában nem sokat mond, hiszen a magasabb gyerekszám miatt kitolódik a szülési kor. Sokkal érdekesebb ennél az 50-80 évvel ezelőtti országos adatokkal történő összevetés, hiszen akkoriban a teljes népesség gyermekvállalási kedve még kevésbé (vagy egyáltalán nem) különbözött a 90-es években a romák körében tapasztalt szülési hajlandóságtól. A 9. táblázatban jól látható, hogy kisebb arányban vállalnak a roma asszonyok 30 éves koruk után gyereket, mint a nem cigányok vállaltak a század korábbi, magas termékenységgel jellemezhető korszakaiban. A két populáció közötti eltérés a 20 évesnél fiatalabbak között a legjelentősebb. A cigány nők ekkor ugyanolyan arányban szülnék gyereket, mint 25-29 éves koruk között. A teljes népesség két világháború közötti asszonyai körében sokkal kevesebb volt a tizenéves anya, és még 35-39 éves koruk között is több gyermeknek adtak életet, mint 20 éves koruk előtt.

Az adatok tehát azt mutatják, hogy a romák szülési szokásai nem hasonlíthatók egyszerűen a nem cigány népességben korábban jelen lévő gyermekvállalási mintákhoz. A legfontosabb eltérés talán az, hogy a 20 évesnél fiatalabb asszonyok is nagy gyakorisággal válnak anyává, miközben az ország többségi társadalmában a tizenévesek születe akkor sem volt hétköznapi jelenség, amikor a lányok túlnyomó többsége ilyen korban már nem járt iskolába.⁹

A félreértések elkerülése végett szeretnénk hangsúlyozni, hogy a cigányok körében jellemző korai gyermekvállalást nem szabad úgy tekinteni, mint a roma fiatalok szexuális élettel kapcsolatos nagyobb nyitottságának, illetve meggondolatlanságának eredményét. Tanulmányunk összegzésében utalni fogunk rá, hogy a romákról tapasztalatokat szerző pedagógusok véleménye által is jól megalapozott tény, miszerint a cigány gyerekek sokkal hamarabb nőnek fel, mint nem cigány társaik. Családjuk korábban tekinti felnőttnek őket. A tizenéves korban szövődő partnerkapcsolatok nem hasonlíthatók a nem roma társadalomban jellemző "tinszerelemhez". A fiatalkori születeket felnőtt emberek döntésének eredményeként kell értékelnünk.

Mindenképpen érdemes megjegyezni, hogy a 90-es évek első felében a magyar nők, összehasonlítva nyugat- és dél-európai társaikkal, még szintén korán kezdtek el szülni (Pongrácz - S. Molnár, 1994: 18.). Míg tőlünk nyugatabbra a 20 éves kor volt a kritikus határ a születek számát tekintve, Magyarországon már 18 éves kortól kezdődően sokan váltak anyává.¹⁰

⁹ A fiatalkori születek országos adatainak értékeléséhez tudni kell, hogy az utóbbi pár évtizedben a tizenéves anyák között nem elhanyagolható a cigány származásúak aránya. Pongrácz Tiborné és S. Molnár Edit egy 1983-ban végzett adatfelvételt alapozva a 15-17 éves anyák harmadáról feltételezték, hogy cigány származású (Pongrácz - S. Molnár, 1994: 26.). A nem cigányok fiatalkori szülési arányszámai tehát érzékelhetően alacsonyabbak az egész népességre vonatkozó mutatóknál.

¹⁰ A legújabb demográfiai statisztikák a fiatalkori születek számának csökkenését mutatják, az abortuszok számának párhuzamos növekedése mellett. A frissebb adatok szerint az első gyermek vállalásának tipikus

Munkaerőpiaci aktivitás

A korábbi, 1971-es Cigányvizsgálat adatai szerint a munkaképes korú cigány férfiaknak 85%-a dolgozott.¹¹ Ebből 75% volt állandó munkaviszonyban, további 10%-uknak pedig ideiglenes munkaviszonya volt vagy önállóként dolgozott. Ez az arány csak kicsit tért el az össznépeességben mért megfelelő arányszámtól. Mindazonáltal a foglalkoztatási szerkezet és a nem dolgozók megoszlása élesen eltért a két populációban (10. táblázat). Országosan a nem dolgozó munkaképes korú férfiak több mint fele tanuló volt, míg a cigány férfiak megfelelő csoportjában csak minden harmincadik megkérdezett járt éppen iskolába (az összes munkaképes korúnak ez mindössze fél %-át teszi ki). A 80-as évek végéig a foglalkoztatottság kismértékű csökkenését figyelhetjük meg - a tanulók számának párhuzamos növekedése mellett (93-ban már 5,5%-uk tanult). A nyolcvanas években a munkaképes férfiak háromnegyede dolgozott. 1994-re ez az arány 28%-ra zuhant.

A roma nők munkaerőpiaci részvétele némileg másképp alakult az utóbbi néhány évtizedben. 1971-ben a munkaképes korúaknak kevesebb mint harmada volt foglalkoztatott. Ez az arány jócskán elmaradt a 65%-os országos szinttől. A hetvenes évek második felére aztán jelentősen megemelkedett a női foglalkoztatottság szintje a cigányok körében. A munkahellyel rendelkezők aránya a nyolcvanas években nagyjából változatlan maradt. Ekkor körülbelül minden második munkaképes korú cigány nőnek volt munkája. A rendszerváltást követő nagymértékű visszaesés hasonló arányú volt, mint a férfiaknál. A foglalkoztatottság szintje a harmadára esett vissza.

10. táblázat

Foglalkoztatott nők és férfiak aránya a munkaképes korú romák és az össznépeesség körében különböző években

(%)

	Foglalkoztatottak aránya a munkaképes korúak százalékában*					
	1971		1987**		1993	
	Nők	Férfiak	Nők	Férfiak	Nők	Férfiak
Össznépeesség	65,1	86,2	74,7	81,8	56,9	63,0
Romák	30,3	85,2	49,3	74,4	16,3	28,8

Forrás: KSH (1988, 1997), illetve az 1971-es és 1993-as Cigányvizsgálat.

*A 15-59 éves férfiak és a 15-54 éves nők körében. A gyeseen, gyeden lévők nem számítanak foglalkoztatottnak, a katonák viszont igen.

** Itt és a további táblázatokban az 1971 utáni, de 1993 előtti adatok a 93-as vizsgálatban felmért munkatörténet alapján végzett becslések.

1978-ban a 25-39 év közötti férfiak 85-90%-a volt foglalkoztatott. A 20-24 éveseknek és a 40-60 éveseknek pedig a négyötöde volt állásban (11. táblázat). 1987-re a 40 évesnél fiatalabbak körében is csökkent

időszaka országos átlagban közeledik a nyugat-európai mintákhoz. A jelenségre Pongrácz Tiborné hívta fel a szerző figyelmét.

¹¹ A munkaerőpiacról szóló fejezet jelentős részben korábbi, Kemény István felügyelete alatt folyó elemzéseinkre támaszkodik (Janky, 1998). A legátfogóbb, összehasonlító elemzést a rendszerváltás utáni helyzetről Kertesi Gábor készítette (Kertesi, 1995).

kicsivel a foglalkoztatottság, de az idősebbeknél volt jelentős csökkenés. Az 55 évnél idősebbeknek már kevesebb mint a fele volt ekkor foglalkoztatott. A nyolcvanas évek végére megjelenő kohorsz-különbségek egy jelentős része eltűnt 1994-re. A 20 és 55 év közötti korosztályok között jelentéktelenné váltak az eltérések. A két szélső korcsoportban azonban továbbra is az átlagosnál alacsonyabb volt a foglalkoztatás. A nőknél 1978-ban kisebb volt a legmagasabb foglalkoztatottsági rátával rendelkező csoport. A 30-40 évesek kb. 55%-a volt foglalkoztatott, míg a többi (20 évesnél idősebb) korcsoportban 45-50%-os volt a foglalkoztatottság. 1987-ben nem változott a korosztályok közötti viszony, minden korcsoportban kicsit nőtt a munkával rendelkezők aránya. A nőknél a 90-es években változott meg a helyzet. Szemben a férfiakkal, a 40 év feletti foglalkoztatottsága csökkent kevésbé, és a fiataloké jobban.

11. táblázat

Cigány nők és férfiak foglalkoztatottsága különböző években korcsoportonként

	1978		1987				1993					
	Nő		Férfi		Nő		Férfi		Nő		Férfi	
	%	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	n
15-19	38,2	343	55,8	355	35,3	346	50,4	363	8,2	403	10,9	413
20-24	49,7	316	81,4	322	51,6	335	80,6	325	13,9	433	31,2	378
25-29	48,3	242	88,3	230	53,3	336	86,3	358	15,1	317	36,1	346
30-39	56,1	285	86,6	276	57,0	535	83,3	515	20,3	665	33,6	663
40-54	44,4	268	82,4	216	45,4	370	72,5	346	19,7	568	32,4	559
55-59	-	-	81,8	22	-	-	47,5	59	-	-	14,4	97
együtt	47,0	1454	77,3	1421	49,3	1922	74,4	1966	16,3	2386	28,8	2456

Forrás: Cigányvizsgálat (1993)

A képzettség és a foglalkoztatottság kapcsolatának vizsgálata jobban érthetővé teszi a korosztályos adatokat (itt csak a legalább 20 éveseket vettük figyelembe.) A roma férfiak között 1978-ban ugyanolyan arányban voltak állásban a 8 általánost végzettek, mint a magasabb képzettséggel rendelkezők. A 8 osztálynál kevesebbet végzők foglalkoztatottsági rátája 6-8 százalékponttal kevesebb volt. 1987-re jelentősen megnöttek a különbségek a legalább általános iskolai végzettséggel rendelkezők és nem rendelkezők között. A legiskolázatlanabb csoportban 13 százalékponttal csökkent a dolgozók aránya, míg a többiek körében alig változott a foglalkoztatottsági ráta. A rendszerváltozás után már jelentős eltérés volt az általánost végzett és az ennél magasabb képzettségű cigányok foglalkoztatottsági aránya között. Az előbbieket 35%-a dolgozott, míg az utóbbi csoportba tartozók közel fele. A teljesen képzetlenek lemaradása tovább nőtt, közülük csak minden hatodiknak volt munkája 1994-ben.

A nők körében már 1978-ban akkora különbségeket találunk a különböző képzettségi csoportok foglalkoztatottságában, mint a férfiaknál 94-ben. 1987-ben éppen a képzettebbek foglalkoztatottsága volt alacsonyabb a 70-es évek végén mért szinthez képest. 1994-re már nem változtak érdemben a cigányok körében a foglalkoztatási arányok.

A 11. táblázatból kiolvasható, hogy a rendszerváltást követően leginkább a fiatalabb nők veszítették el munkahelyeiket. A 12. táblázatból az is kiderül, hogy ezzel párhuzamosan megnőtt a geszen lévő fiatalok aránya.

12. táblázat

Foglalkoztatott cigány férfiak és nők valamint a gyesen, gyeden lévő nők aránya különböző években a munkaképes korúak százalékában

<i>Cigányok</i>	<i>1987</i>		<i>1989</i>		<i>1991</i>		<i>1993</i>	
	<i>%</i>	<i>n</i>	<i>%</i>	<i>n</i>	<i>%</i>	<i>n</i>	<i>%</i>	<i>n</i>
Foglalkoztatott férfiak aránya	74,4	1966	66,1	2110	46,5	2307	28,8	2469
Foglalkoztatott nők aránya	49,3	1923	43,0	2087	30,8	2242	16,3	2409
Nők gyesen, gyeden	6,0	1923	8,3	2087	11,9	2087	14,8	2409

Forrás: Cigányvizsgálat (1993).

A különböző cigánycsoportok jellemzői

Komoly hibát követnénk el, ha a cigányságot egységes csoportként kezelnénk, megfedkezve ezen etnikum szegmentáltságáról. A századunkban Magyarországon élő cigányok alcsoportjainak talán legrészletesebb, és a kutatók által legjobban elfogadott rendszerezését egy amatőr néprajzkutató, Erdős Kamill végezte el, még az ötvenes évek végén (Erdős, 1958). Azt persze látni kell, hogy a részben a hagyományos foglalkozásokon alapuló elkülönülések jelentősége fokozatosan csökken. Az olyan jellegű empirikus kutatások számára, mint amelyeket Kemény István vezetett 1971-ben és 1993-ban, a cigányság hármass felosztása a leghasznosabb. Egymástól jól elkülöníthető, viszonylag homogén csoportokat eredményez. Eszerint megkülönböztetünk magyar anyanyelvű cigányokat, avagy romungrókat, cigány anyanyelvűeket, azaz oláh cigányokat, valamint a román egy dialektusát beszélő beásokat. 1971-ben a cigány népesség 70%-a volt magyar anyanyelvű, mára azonban már 90%-uk az. Így lassan ez a megkülönböztetés is kezdi értelmét veszíteni.¹²

Azért, hogy valamennyire érzékelhetővé tegyük az eltérő történeti és kulturális háttér hatását az általunk vizsgált területeken, a megkérdezettek által beszélt nyelveket vettük figyelembe, hiszen ez útmutatást ad a magukat magyar anyanyelvűnek vallók eredetétől is. A minta tizedét teszik ki a magyar mellett cigányul is beszélők, és másik tizedét a beás nyelvet ismerők. Az ún. oláh cigányok jelenleg az ország keleti- és észak-keleti részén élnek nagyobb számban, és korábban sok csoportjuk foglalkozott különféle kereskedelmi tevékenységekkel. A beás cigányok túlnyomó része Baranya megyében lakik, talán legismertebb csoportjukat az ún. teknővájó cigányok alkották, és a század első felében még nagy számban éltek településektől távol, a nem cigány környezettől igen eltérő körülmények között.

Talán joggal feltételezhetjük, hogy a különböző cigánycsoportok családjában eltérő módon alakult a nők szerepe. A Cigányvizsgálat adatai azt mutatják, hogy jelenleg vannak, de nem jelentősek a különbségek a három csoport nőinek iskolai, gyermekvállalási és munkaerőpiaci magatartásában. Amennyire a 90-es évek mintájából következtetni tudunk a korábbi néhány évtized folyamataira, valamivel jelentősebb különbségekről számolhatunk be.

¹² A cigányok nyelvi elmagyarosodásának folyamatáról szól általánosságban Kemény (1999a), egy beás közösség kapcsán pedig Fleck - Virág (1998) tanulmánya.

Korábban utaltunk már rá, hogy az utóbbi másfél évtizedben általános iskolát végzett cigányok között kicsivel több a fiú, mint a lány. Az 1993-as vizsgálat idősebb korosztályainak adataiból arra következtethetünk, hogy legelőször a magyar nyelvűek kapcsolódtak be az oktatásba. 1950 és 1960 között nagyjából mindhárom csoportban ugyanakkora volt a férfitöbbség a 8 általánossal rendelkezők körében. Az ezt követő egy- másfél évtizedben, a cigány férfiak ipari munkahelyekre való tömeges belépésének időszakában a beás anyanyelvű férfiak végzettségi szintjének alakulása tartotta a lépést (feltehetően) a romungró csoportokéval, ám a nők között éppen a beások körében valószínűsíthető a legnagyobb lemaradás. A 70-es, 80-as években aztán a beás nők között volt a leggyorsabb a 8 osztályt elvégzők arányának növekedése, miközben a cigány nyelvűek között történt a legkevesebb előrelépés. A három nagy csoport nőinek utóbbi évtizedbeli iskolai pályafutásában mutatkozó különbségek annál is inkább érdekesek számunkra, mivel a férfiak körében ugyanezen időszak alatt nem volt érdemi eltérés a beások, az oláh cigányok és a romungrók iskolai sikerességének alakulásában.

A foglalkoztatási arányok alakulása a különböző roma csoportok férfiainak és nőinek körében részben párhuzamosan haladt az iskolázottabbak számának változásával. A 70-es évektől kezdődően a beás nők a foglalkoztatottság mértékét tekintve jobban megközelítették a magyar nyelven beszélőket, mint az oláh cigányok. Azonban látni kell, hogy azokon a területeken, ahol a cigány nyelvet beszélők élnek, a férfiak számára is valamivel kevesebb munkalehetőség adódott, mint az ország más területein.

13. táblázat

Férfiak és nők foglalkoztatottsága 1971-ben, 1987-ben és 1993-ban anyanyelvi csoportonként*

	1971		1987		1993							
	Férfi		Nő		Férfi		Nő		Férfi		Nő	
	%	N	%	n	%	N	%	n	%	%	n	n
Magyar	83,4	Na.	32,8	na.	74,7	1761	50,4	1704	30,7	18,0	2025	2089
Beás	85,1	Na.	24,2	na.	77,4	106	42,4	118	31,5	14,6	123	111
Cigány	81,4	Na.	24,1	na.	63,5	85	36,7	90	23,6	6,1	98	106
Együtt	30,3	Na.	30,3	na.	74,4	1952	49,3	1912	30,4	17,3	2246	2306

Forrás: Az 1971-es és az 1993-as Cigányvizsgálat.

*A munkaképes korú férfiak illetve nők százalékában.

14. táblázat

Férfiak és nők foglalkoztatottsága 1987-ben és 1993-ban beszélt nyelvi csoportonként*

Beszélt nyelvi csoportok	1987				1993			
	Férfi		Nő		Férfi		Nő	
	%	N	%	n	%	%	N	n
Magyar	75,3	1494	51,5	1458	31,5	1798	18,6	1766
Beás	73,6	231	44,4	232	32,3	254	14,7	251
Cigány	68,7	227	39,6	222	20,6	267	9,5	252
Együtt	74,3	1952	49,3	1912	30,3	2319	17,1	2269

Forrás: 1993-as Cigányvizsgálat.

*A munkaképes korú férfiak illetve nők százalékában.

Az egyes roma-csoportokban uralkodó gyermekvállalási minták sajátosságairól a rendelkezésünkre álló adatok lapján nem sok biztosat tudunk mondani, Valószínűsíthető, hogy nincs érdemi különbség a szülési gyakoriságot tekintve a három csoport között. Az is sejthető, hogy a cigány nyelvű asszonyok általában hosszabb időszak alatt szülik meg az összes gyereket, mint a többiek.

Felnőttkorba lépő roma nők az új évezred küszöbén — lehetőségek és korlátok

Ez az írás szükségképpen csak felületesen érintetett számos kulcskérdést a cigány nők helyzetével kapcsolatban. Csak utalni tudunk a női szerepekben utóbbi évtizedekben bekövetkezett néhány hazai változásra, és nem volt módunk kifejtetni a cigányság különböző rétegeinek életkörülményeiben jelentkező olyan sajátosságokat, melyek jelentősen befolyásolják a nők családon belüli helyzetét és életlehetőségeit. A főbb tendenciákat rajzoltuk fel az életpálya szempontjából lényeges néhány területen. Ugyanakkor az itt közölt adatok is magukban hordozzák annak a veszélyét, hogy a részterületek jelenségei miatt kevésbé láthatók az általánosabb folyamatok kontúrjai. Az alábbiakban egységesen kezelve a munkaerőpiac, a családtervezés és az iskolai pályafutás jellemzőit, a fiatal roma nők életesélyeiről fogalmazunk meg sejtéseket.

A most felnövő fiatal roma nemzedékek szüleikénél jobb életkörülmények közé kerülésének elengedhetetlen feltétele a korábbi generációkra jellemzőnél magasabb iskolázottsági szint elérése. Kemény István, az 1971-es reprezentatív Cigányvizsgálat vezetője már akkor figyelmeztetett arra, hogy hosszú távon az általános iskolai végzettség nem lesz elég az elhelyezkedéshez, mára pedig széles körben elismerté vált a probléma. A magasabb iskolai végzettség elérésének gátjai közül itt hármat emelnénk ki.

1) Nem kifejezetten cigányprobléma, de a romák többségére érvényes az, hogy az iskolába kerülő gyermekek nincsenek kellőképpen felkészülve az írás és olvasás készségeinek megfelelő szintű elsajátítására. Réger Zita világosan foglalja össze egy pár évvel ezelőtti tanulmányában azokat az otthoni tevékenységeket, melyek során egy átlagos helyzetű gyerek írásra-olvasásra szocializálása még az iskoláskor előtt megtörténik (Réger, 1995). Mindezek, a meseolvasás és hallgatás, a könyv funkciójával, az írásos szöveg mibenlétével való ismerkedés a roma gyerekek többségénél elmarad. Így a kezdetektől fogva lemaradnak társaiktól.

2) Külön problémát jelent a cigány gyerekek számára az otthoni és az iskolai nyelv eltérése. Nem csupán az iskolára jellemző középosztálybeli nyelvezet okoz problémát a kommunikáció során — ez minden, alacsony iskolázottságú szülő gyermekének akadály a tanulásban. A cigányok szóhasználata az igen erőteljes elmagyarosodás ellenére is különbözik a nem cigány népességétől. Ez néha csak a szavak kiejtésének különbözőségében jelenik meg (Réger, 1995: 102.), ám ez is komoly nehézségeket okoz a megértés és megértetés folyamatában.

3) Az általunk kiemelt harmadik tényező az egyes korosztályokba tartozó roma gyerekek többiekétől eltérő otthoni kezelése. A kisiskolás cigány gyerekek nem cigány társaikhoz képest hamarabb kapcsolódnak be a házimunkába, és aztán hamarabb tekintik önálló döntésre képes felnőtteknek is őket. Ez különösen fontos szerepet játszhat a lányok iskoláztatási esélyeinek szempontjából. A jelenséget pozitív élményként élik meg a pedagógusok az óvodában és az alsó tagozatban, azonban később nevelhetetlennek minősülnek a roma gyerekek (Forray-Hegedűs T., 1998). A 4-8 éves roma gyermekeknél előnyt jelent, hogy nem szorulnak állandó pátyolgatásra, sőt a lányok nem csupán az óvó- és tanító néninek, de társaiknak is sokat segítenek. Tíz éves koruk után válnak a fiúk nehezen kezelhetővé, agresszívvá, a lányok pedig túlon túl zárkózottá. Itt érdemes utalnunk arra a korábban tárgyalt tényre, miszerint a roma lányok pár évvel korábban kezdenek szülni, mint az Magyarországon akár sok évtizede is szokásos volt.

Az iskola felső tagozata a roma gyerekek számára már csak a legutóbbi jelenség miatt is kényelmetlen hely, bár nyilvánvalóan komoly szerepe van a cigányok iskolához való viszonyának az itt említett másik két problémának és egyéb tényezőknek is. A hagyományos cigány foglalkozások eltűnése és az ipar megnövekedett munkaerőigénye megfelelő ösztönzöt jelentett a második világháborút követő néhány évtizedben a nyolc osztály elvégzésére. Ezzel kapcsolatban szeretnénk emlékeztetni arra, hogy az össznépeségtől eltérően a romáknál az általános iskolai végzettség terjedése nem párhuzamosan folyt a két nem körében, először az iparban dolgozó férfiak körében kezdett terjedni a nyolc osztály kijárása. Ma már a lányok is hasonló arányban végzik el az általános iskolát, mint a fiúk, bár foglalkoztatottság tekintetében sosem közelítették meg az országos átlaghoz hasonlóan a roma nők a férfiakat.

A rendszerváltás óta gyökeresen más munkaerőpiaci körülményekkel néznek szembe a fiatalok Magyarországon, mint a hiánygazdaság idején. Legalább valamilyen szakképesítés, de még inkább érettségi szükségeltetik ahhoz, hogy valakinek hosszú távon jó esélyei legyenek munkahelyszerzésre, és annak megtartására. A cigányok a 80-as évektől kezdődően ismét lemaradtak a népesség átlagos képzettségi szintjétől, ahogy az általános utáni továbbtanulás széleskörűvé vált az országban. Ám a kilencvenes évek közepétől folyamatosan csökkenő gyerekszám a középiskolás korosztályokban megnyithatja az utat a romák számára is a középiskolák felé (Kemény, 1999b: 241-242.).

Amennyiben ez a folyamat tényleg beindul, másképp játszódhat le a férfiak és a nők körében, ismét olyan, a népesség többi részénél nem jellemző különbségeket alakítva ki a roma férfiak és nők iskolázottsági szintje között, amilyen néhány évtizeddel korábban már tapasztalható volt. A fiatal férfiak (és szüleik) számára ugyanis hamar nyilvánvalóvá válik, hogy iskolai továbblépés nélkül igen-igen szerény megélhetést tudnak majd biztosítani családjuknak. Így, legyen bármennyire is konfliktusokkal terhelt az iskolai élet, egyre több roma férfi próbálhat magasabb képzettséget szerezni. (Bár azt is látni kell, hogy a cigányság egy jelentős hányada él az ország olyan területein, ahol a megfelelő képzettség sem jelent garanciát a munkaszerzésre.) Az általános iskolát elvégző lányok számára azonban nem jelentkezik ilyen élesen a továbbtanulás kényszere. Tizenöt és húsz éves kor között anyává

válni teljességgel elfogadott, megbecsült státust jelent a romák között. Ráadásul az anyának járó szerény állami segélyek a keresővel hosszabb ideje nem rendelkező háztartásokban kiegészítő jövedelemforrásból komoly bevétellé léphetnek elő. Ha nem is mindig a szociális juttatás nagysága, de rendszeres és biztos érkezése fontos szerepet játszhat a szegényebb roma háztartások gazdálkodásában. Ez szintén emeli az anya presztízsét a családban. Az anyaság korai vállalásának előnyei, együtt az iskolai beilleszkedés korábban tárgyalt problémáival oda vezethetnek, hogy a lányok közül kevesebben kezdenek el továbbtanulni az elkövetkezendő években. Ez egyfajta hagyományosabb női szerephez való (ideiglenes) visszatérést jelenthet a cigány asszonyok között, annak minden közismert negatív következményével a nők méltóságának és szabadságának tekintetében — és nem utolsósorban a családok anyagi helyzetének vonatkozásában is.

Véleményünk szerint két tényező segítheti a lépéstartást a férfiak remélhetően emelkedő képzettségi szintjével. Ahogy láttuk, a roma lányok nem roma társaikhoz hasonlóan jobb eredményeket érnek el az iskolában, mint a fiúk. Ha tehát a szándék megvan, könnyebben kerülhetnek be középiskolába, mint a fiúk. A másik, a nők magasabb arányú középfokú képzésére ösztönző tényező lehet, ha a gazdaság gyors növekedésének hatására cigányok által lakott régiókban és településeken is elérhetővé válnának jó elhelyezkedési lehetőségek a munkaerőpiacon. A lányok és asszonyok országos születési adatai azt mutatják, hogy a munkaerőpiaci, és a hozzá kapcsolódó oktatási igényekhez rendkívül gyorsan alkalmazkodnak a felnövő korosztályok a gyermekvállalás idejének tekintetében. A 90-es években szülőképes korú nők közül nagyon sokan hagytak fel szüleik vagy nővéreik szokásaival, több évvel eltolva az első gyermek megszületését (a szülések kitolódása már korábban elkezdődött). Úgy véljük, hogy megfelelő munkaerőpiaci lehetőségek megléte esetén a roma nők is gyorsan alkalmazkodnának az új helyzethez, késleltetve a gyermekszülést.

Végezetül, a rendelkezésünkre álló adatokra tekintve figyelmeztetnünk kell arra, hogy egyelőre nincsenek ismereteink a romák szakképzésbe, illetve középiskolákba történő tömeges beáramlásáról, de arról sem hogy jelentős nemi különbségek jeleznének meg a továbbtanulási arányokban.

Irodalom

- Csepeli György - Fábíán Zoltán - Sik Endre (1998): Xenofóbia és a cigányságról alkotott vélemények. In. Kolosi - Tóth - Vukovich (szerk): *Társadalmi riport 1998*. TÁRKI, Budapest, 458-489. oldal.
- Erdős Kamill (1958): A magyarországi cigányság. *Néprajzi Közlemények* III.
- Erős Ferenc (1997): Előítélet és etnicitás — a cigányellenesség dimenziói a magyar társadalomban. *Magyar Tudomány*, 42, 712-719. oldal.
- Fleck Gábor - Virág Tünde (1998): Hagyomány vagy alkalmazkodás, avagy Gilvánfa kívül-belül. *Szociológiai Szemle* 98/1., 67-91. oldal.
- Forray Katalin - Hegedüs T. András (1998): *Cigány gyermekek szocializációja: család és iskola*. Aula, Budapest.
- Fraeser, Angus (1996): *A cigányok*. Osiris, Budapest.
- Janky Béla (1998): A cigányok munkatörténete. *Kézirat*, Budapest.
- Kemény István (1976): *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról*. MTA Szociológiai Kutatóintézete, Budapest.
- Kemény István (1996): A romák és az iskola. *Educatio* 96/1, 71-83. oldal.

- Kemény István (1999a): A magyarországi cigányság szerkezete a nyelvi változások tükrében. *Regio* 99/1., 3-14. oldal.
- Kemény István (1999b): Tennivalók a cigányok/romák ügyében. In. Kemény (szerk.): *A cigányok Magyarországon*. MTA, Budapest, 229-256. oldal.
- Kemény István - Havas Gábor (1996): Cigánynak lenni. In. Andorka - Kolosi - Vukovich (szerk.): *Társadalmi R riport 1996*. TÁRKI, Budapest, 352- 380. oldal.
- Kertesi Gábor (1995): Cigány gyerekek az iskolában, cigány felnőttek a munkaerőpiacon. *Közgazdasági Szemle* 42., 30-65. oldal.
- Kertesi Gábor - Kézdi Gábor (1998): A cigány népesség Magyarországon. Socio-typo, Budapest.
- Kézdi Gábor (1999): A roma fiatalok középiskolai továbbtanulása. In. Kemény (szerk.): *A cigányok Magyarországon*. MTA, Budapest, 217-228. oldal.
- KSH (1988): *Magyar statisztikai évkönyv 1987*, KSH, Budapest.
- KSH (1995): *Magyar statisztikai évkönyv 1994*, KSH, Budapest.
- KSH (1996): *Magyarország népessége és gazdasága. Múlt és jelen*. KSH, Budapest.
- KSH (1997): *Magyar statisztikai évkönyv 1996*, KSH, Budapest.
- Ladányi János - Szelényi Iván (1997): Ki a cigány? *Kritika* 1997/12.
- Neményi Mária (1999): Biológia vagy kultúra? Termékenységgel kapcsolatos szerepviselkedések a roma nők körében. In. Kemény (szerk.): *A cigányok Magyarországon*. MTA, Budapest, 103-136. oldal.
- Pongrácz Tiborné - S. Molnár Edit (1994): *Serdülőkorban szült anyák társadalmi, demográfiai jellemzőinek longitudinális vizsgálata*. KSH Népeségtudományi Kutató Intézet Kutatási Jelentései 53. KSH, Budapest.
- Réger Zita (1995): Cigány gyerekek nyelvi problémái és iskolai esélyei. *Iskolakultúra* 95/24., 102-106. oldal.
- Rupp Kálmán (1976): A cigány kultúra "eredetisége". In. Kemény (szerk.): *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról*. MTA Szociológiai Kutatóintézete, Budapest, 71-76. oldal.